

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

Неформальні практики у формуванні посткомуністичних етнокультурних ідентичностей¹

Віктор Степаненко: Абеле, передусім хотів би подякувати тобі за цю можливість поспілкуватися і разом поміркувати з приводу головних ідей та підходів нової книги, котра, до речі, доповнює попередню працю, також нещодавно опубліковану². Мої та наших читачів щирі вітання із цими непересічними й цікавими результатами досліджень!

Абель Полезе: Звісно, із задоволенням відповім на твої запитання і дякую за вітання й оцінку наших зусиль.

В.С.: Тебе як дослідника вже можна не представляти нашим читачам — деякі твої праці, зокрема з різних аспектів повсякденної неформальності (informality) в українському соціальному контексті, вже є доволі відомими у нас. І мені, як нинішньому головному редакторові нашого часопису, особливо приємно, що ти є не лише активним автором, чиї статті публікувалися в нас, а й нашим добрим другом і колегою, що активно досліджує соціальну проблематику Східної Європи, і зокрема, України.

Твої праці, в тому числі недавня книга, про яку я хочу поговорити, розвивають цікаву, все ще малодосліджену і мультидисциплінарну проблематику соціальної неформальності. На мій погляд, ця тема по-справжньому актуальна, особливо для посткомуністичних суспільств, у яких і досі зберігається історично зумовлений інституціональний розрив між деклараціями і соціальними практиками, між словом і ділом — як на офіційному, так і на повсякденному рівні. Не менш актуальними в сучасному світі та в Україні є й питання етнокультурних ідентичностей, їх соціального конструювання, відтворення, змін і трансформацій. І в книзі ці дві теми (неформальність та ідентичності) поєднано в одній досить перспективній проблематиці — *повсякденного конструювання постсоціалістичних ідентичностей*.

¹ Інтерв'ю Віктора Степаненка з Абелем Полезе (Abel Polese), автором і редактором книги “Неформальний націоналізм після комунізму: повсякденне конструювання постсоціалістичних ідентичностей” (*Informal Nationalism after Communism: The Everyday Construction of Post-Socialist Identities*, ed. by A.Polese, O.Seliverstova, E.Pawlusz, J.Morris. London; New York: I.B.Tauris & Co.Ltd, 2018).

² *Identity and Nation Building in Everyday Post-Socialist Life*, ed. by A.Polese, J.Morris, E.Pawlusz and O. Seliverstova. London: Routledge, 2018.

І тепер уже стосовно книги безпосередньо мушу визнати — ти цілком справедливо стверджуєш, що більшість наявних досліджень з національно-державної розбудови (*nation-state building*) і формування національної ідентичності використовують переважно політичний, низхідний, “згори донизу” (*top-down*) підхід. Такий, у певному сенсі вже традиційний підхід, на твою думку, часто залишає непоміченим, ба навіть ігнорує сферу повсякденної неформальності (*everyday informality*), повсякденних комунікацій і загальноприйнятних рутинних практик, котрі також активно впливають на процес конструювання національної ідентичності — через обговорення, іноді заперечення й у підсумку переосмислення — трансформацію смислів і значень цієї ідентичності. Отже, твій підхід, представлений в обох недавніх книгах, розвиває конче важливі й поки ще недостатньо вивчені аспекти, а саме — неформальних повсякденних практик, додає їх до сучасних досліджень феноменів націоналізму й етнічної ідентичності.

І в цьому зв'язку таке питання: у чому, на твій погляд, полягають причини браку уваги до цих “низових” неформальних практик, якщо не зневажання ними? Чи походило це від традиції тлумачення і розуміння процесу конструювання національної ідентичності як переважно політично елітарного? Чи було це наслідком домінування в політології та дослідженнях націоналізму певних (позитивістських чи конструктивістських) методологічних підходів? Або ж, це можливо, було також пов'язаним з історичними модерними алгоритмами та сценаріями конструювання національної ідентичності, що зазнають змін наразі, за умов постмодерну?

А.П.: У суспільних науках, як і в будь-яких інших царинах знання чи сферах життя, існують “модні” теми, існують хвилі інтересу до певних питань. Є люди, які працюють над чимось у певний спосіб, і це надихає інших. Подібно до цього існують події, що надихають людей, і вони беруться вивчати нову сферу і проблематику: пригадаймо, як українознавчі дослідження здобували новий імпульс інтересу та популярності багато в чому завдяки “Помаранчевій революції” 2004 року. Я взагалі ніколи не бачив такої кількості дослідницьких пропозицій для дисертацій з однієї теми, як у наступні кілька місяців після цієї події.

Коли входиш в якусь нову царину знання, то спершу шукаєш літературу з цієї теми, матеріали проведених раніше досліджень і почасти відтворюєш їх, розширюючи, тим самим, цю царину. Це і є засади розвитку та навчання. Адже коли ви навчаєтеся малювати, то попервах копіюєте картини відомих художників; коли навчаєтеся грати на якомусь музичному інструменті, то спочатку виконуєте вже наявні твори. Так і тут.

В якусь мить ти почуваєшся досить впевненим для того, щоб створювати власні твори й дистанціюватися від наявних. На першу хвилю досліджень з ідентичності сильний вплив справили найвідоміші вчені того часу, пропонуючи певну точку зору на цей феномен. Новому поколінню знадобився певний час, щоби прочитати й оцінити їхні праці, а потім відшукати слабкі місця в їхніх судженнях. Нам зараз допомагають дані, отримані в інших царинах. Це стосується, зокрема, проблематики повсякденності та

неформальності — тематичних сфер, використаних у нашій книзі. Але вочевидь існує й дещо більше.

Одним із новаторських аспектів у книзі є те, що в ній розглянуто дихотомію між відчутним і невідчутним. Ми спробували “виміряти невимірюване”, або ж діткнутися предметів, які важко відчутти, взявши децицю від них. Але це концепти і підходи, що нібито постійно услизають (*slippery*), не є чіткими. Приміром, ми не можемо звернутися до політика, котрий ухвалює важливі рішення, в таких термінах, як “неформальне” чи “пересічні громадяни”, та просити його враховувати їх, якщо у нас немає “об’єктивного” способу виміряти їх. Інструментарій тут поки що недостатньо розроблений, тому перевагу віддають елементам матеріальним, відчутним, які піддаються вимірюванню і з якими легше мати справу. Для мене в цьому й полягає суть мейнстриму: речі, які простіше зрозуміти та пояснити і які, зрештою, приваблюють велику кількість людей (або дослідників, у нашому випадку).

В.С.: Ідентичність, зокрема національна, — це складна, часто неокреслено широка і деякою мірою “туманна” тема — принаймні згідно із багатьма аргументами, викладеними Р.Брубейкером у його праці “За межами ідентичності” (*Brubaker R. “Beyond identity”*). Це тема, навколо якої розгорнулася вже справжня індустрія досліджень і розв’язалося чимало наукових дискусій. На мою думку, частково це пояснюється самою складністю питання національної ідентичності та її розуміння. Чи згоден ти з тим, що на практиці значення поняття національної ідентичності завжди є лише частинами або аспектами одного цілісного смислу чиєїсь персональної ідентичності (включно із соціальним, гендерним, професійним тощо аспектами)? Отже, чи можна говорити радше про множинні (гібридні) ідентичності, ніж про одну (чітку та ясну), навіть на національному рівні? Якщо так, то хто є такими собі “хранителями” (*gate-keepers*) групової ідентичності, до якої належить національна? Чи може вона зберігатися тільки на повсякденному рівні без таких традиційних хранителів, як держава, еліта, інтелектуали, які найактивніше продукують уявлені смисли?

А.П.: Дослідження, а також мій особистий досвід наштовхує на думку, що коли ти “деконструюєш” індивіда, то насправді виявиш кілька ідентичностей (сексуальну, етнічну, соціальну), більшість з яких є соціальними конструктами. На мій погляд, ідентичність можна уявити як “той, до кого ви виявили би солідарність”, але це залежить від контексту, отже, її можна витлумачити як “той, до кого ви виявили би солідарність у даній ситуації”, або “той, кому ви запропонували би солідарність, перебуваючи в оточенні інших людей”. Наприклад, я припускаю, що ти не спрямовував увагу на одне й те саме, коли спілкуєшся з людьми у Львові і в Донецьку. Дещо подібне відбувається, якщо ти перебуваєш у товаристві інших учених або ж робітників, учителів, представників інших соціальних груп і категорій. Ми воліємо, щоб нас приймали як “рівних” (а хто вважатиметься за таких, залежить від контексту). І, врешті-решт, ми радше шукатимемо щось спільне у нас із більшістю людей у даному просторі (або з нашим співрозмовником, якщо ми розмовляємо тільки з однією людиною).

Національна ідентичність — це одна з тих ідентичностей, що їх індивід або громадянин здатен проявити зовнішньо. На сьогоднішній день національна ідентичність є однією з найбільш “ефективних”, позаяк вона одночасно інклюзивна та ексклюзивна. Інклюзивна, бо ви можете об'єднуватися з мільйонами “таких, як ви”, або з тими, кого ви уявляєте такими, навіть якщо ніколи не зустрічалися з більшістю з них або не чули про них. Ексклюзивна, оскільки, незалежно від величини спільноти, виключає достатню кількість “інших”, що дає вам змогу відчувати себе частиною “ексклюзивного клубу”. Але це радше конструкт нашої історії, ніж продукт природи. Уяви, наприклад, що два села або два міста через примхи історії опинилися по різні боки кордону і їхні жителі дивляться тепер один на одного як на “чужинців”.

Це нагадує мені концепцію “егоїстичного гена” (*selfish gene*) Ричарда Докінза (Richard Dawkins), де він висуває припущення, буцімто гени, що колись воліли збиратися у великі організми (такі, як динозаври) заради того, щоб максимізувати свій репродуктивний успіх, тепер збираються в людські організми — бо на даному етапі історії це максимально підвищує шанси гена бути переданим наступному поколінню. У якусь мить всесвітньої історії гени вирішили скомпонуватися в людському організмі. Аналогічним чином у певний момент історії людства індивіди вирішили згрупуватися навколо певних цінностей, серед яких присутній націоналізм, і це доволі добре спрацювало. Цілком можливо, що за 500 років якийсь інший настрій замінить націоналізм у плані його важливості та ролі.

“Хранителями” національної ідентичності, як ти їх називаєш, є ті, хто визначає маркери ідентичності. Деякі з цих маркерів починають сприйматися великою частиною населення певної країни як “правильні” або просто близькі їм, і вони “виживають”. Інші маркери залишаються безіменними і зникають. Є ще якісь маркери, що присутні, але тільки в розумах невеликої частини населення. Можливо, колись їх буде переглянуто, відкрито наново і потім використано в політичному контексті. Доволі важко передбачити, які з цих маркерів “вийдуть на поверхню”. Але наші дослідження нашттовхують на думку, що національні еліти вже не є монополістами у виборі маркерів ідентичності, так само, як і звукозаписувальні компанії вже не володіють монополією на музичні хіти. Компанії пропонують співаків і пісні, не маючи точних прогнозів щодо того, яка з них у кожного буде на вустах за кілька днів, а яка залишиться непоміченою. Зараз існують різноманітні можливості й канали для просування, тож навіть пісня, записана в гаражі, може поширитися через YouTube зі швидкістю вірусу. Подібно до цього маркер, що не був запропонований державою, але передається від однієї людини до іншої, “з вуст у уста”, зрештою може стати привабливим для несподівано великої кількості громадян. У таких випадках він, я б сказав, “мимоволі” стає маркером національної ідентичності.

В.С.: Гаразд, тоді конкретизую стосовно різних смислів та інтерпретацій національної ідентичності. Чи робиш ти розмежування (і якщо так, то як) між смислами національної і громадянської ідентичності при вивченні спонтанного формування цього феномену?

А.П.: “Спонтанна розбудова нації” — це ідея, яку я розвивав у своїй докторській дисертації, припускаючи, що пересічні люди не сидять і не очікують, поки еліти “розбудують націю”. Пересічні люди — це агенти, здатні відхилити запропоновані елітами маркери ідентичності, переосмислювати їх або вносити зустрічні пропозиції. Агентність (*agency*) окремого індивіда в економічному чи соціальному житті суспільства обмежена. Але щойно маркер, переосмислений кількома індивідами, дістає широке визнання, він набуває такої самої цінності, що й маркер, запропонований елітою. Цю ідею я запозичив із праці Яель Наваро-Яшин “Обличчя держави” (*Yael Navaro-Yashin “Faces of the State. Secularism and Public Life in Turkey”*), в якій дослідниця припускає, що здатність до “конструювання політичного” не є винятковою рисою політичних інститутів чи політичних акторів. Насправді будь-хто і кожен робить внесок у конструювання політичного кожною своєю дією у повсякденному житті. Але не всі дії помічаються, підтримуються чи сприймаються достатньою кількістю акторів, аби вважатися значущими.

Пригадаймо Ернеста Гелнера, який говорив про існування тисяч потенційних націй. Це лишень питання можливостей, ситуації чи випадкового збігу обставин, якщо та чи інша нація виявляється “переможною”, тоді як інші “програють” і, зрештою, поглинаються нацією-переможницею, (частково) забуваючи, ким вони були на самому початку.

Я не виключаю того, що люди, незалежно від того, усвідомлюють вони це чи ні, хочуть і можуть відокремлювати національні ідентичності від громадянських. Але важко передбачити, які з цих ідентичностей виявляться “переможними” у цьому контексті чи в якійсь конкретній країні. Отже, ми можемо лише припускати, що діапазон ідентичностей, які можуть уявнитися, куди ширший за той, котрий ми можемо собі уявити — як для окремого індивіда, так і для країни.

В.С.: Настановлення, навіювання, ідеологічна обробка є традиційними офіційними каналами передавання смислів ідентичності (а також політики ідентичності), якщо користуватися термінологією підходу “згори донизу”. Однак ти фокусуєшся на процесах мимовільного конструювання ідентичності на повсякденному рівні, здійснюваного, приміром, через медіа, культуру і споживання. А що, коли ці нібито спонтанні низові практики є складовою зорганізованої політичної стратегії? У цьому зв'язку я можу послатися на хитромудрі стратегії комерційної реклами, спеціально побудовані так, щоб видаватися спонтанними й зорганізовуваними “знизу”, самі по собі. Якими є критерії чи відмітні ознаки невідомої спонтанності за неформального конструювання ідентичності у повсякденному житті? Чи можна взагалі їх розрізнити й визначити?

А.П.: Насправді не зовсім так. Я визначаю процес “спонтанного” конструювання ідентичності як такий, що виходить із двох різних (теоретично можливих) ситуацій. Одна з них — коли політичні еліти ухвалюють певні рішення, які, не будучи від початку задумані задля впливу на ідентичність, все одно спричиняються до створення чи прийняття деяких (нових) маркерів ідентичності. Інша — це коли громадяни самі пропонують маркери

ідентичності, які дістають настільки широкого визнання, що зрештою їх починають вважати частиною національної ідентичності.

В одній зі своїх книжок я наводжу приклад “Помаранчевої революції” 2004 року в Україні, що, зародившись як політичний рух проти чинного режиму, в підсумку трансформувала самосприйняття тисяч, якщо не мільйонів громадян країни. Інший приклад — створення культу особи в Туркменістані. Ви можете любити чи не любити президента, але якщо до нього реферує ваше повсякденне життя, він стає частиною вашої ідентичності.

Утім, як зазначив Джоел Мігдал у праці “Держава в суспільстві” (*Joel Migdal “State in the society”*), держава і суспільство взаємозалежні й потребують одне одного. Маркери ідентичності, індуковані державою, мають бути легітимовані суспільством. Ми, напевно, ніколи не дізнаємося про ті маркери ідентичності, що були запропоновані елітами, але проігноровані народом, адже вони зрештою “відмирають”. Маркери, запропоновані народом, також мають бути схвалені державою, хоча й пасивно. Якщо держава вирішує жорстоко (або, принаймні, суворо) придушити якийсь маркер, то шанси такі, що від цього маркера відмовляться. І навпаки, якщо держава просто не вдається до покарань чи боротьби проти нового маркера, запропонованого якимись сегментами суспільства, вона тим самим його схвалює за умовчанням.

Утім, це не є гарантією того, що маркер, коли він буде широко визнаний конкретним суспільством, “перейде на наступний рівень”.

В.С.: Книга, котру ми обговорюємо, сфокусована на посткомуністичному регіоні Східної Європи. Одначе конструювання національної ідентичності — доволі універсальний процес, що не знає завершення. І будь-яка нація, за словами Ернеста Ренана, — це щоденний референдум. Чи можна твій підхід також застосувати до Західної Європи чи Америки?

А.П.: Мої дослідження з посткомунізму та позиціювання себе як фактивця з регіональних досліджень (так, подеколи) — почасти справа випадку. Я маю на увазі, що люблю цей регіон, я полюбив його ще у свої університетські роки і щасливий, що можу вважати його “своїм” і часто працювати там. Проте з роками в мене з’явилася можливість перевірити свої погляди згідно з тим, що я міг чути від людей, котрі живуть в інших країнах, і тих, хто займається іншими дисциплінами, або ж зіставити з процесами, динаміку яких я міг спостерігати у низці інших ситуацій.

Я не вважаю, що динаміка конструювання ідентичності в цьому плані суттєво різниться залежно від географічного регіону. Завжди існуватимуть дві протилежні позиції: універсалістська та партикуляристська. Універсалісти намагаються пояснити світові тенденції, використовуючи єдиний теоретичний підхід, тоді як партикуляристи можуть заявляти, що “наш випадок — особливий”. У багатьох аспектах обидві сторони “праві”, й на речі можна дивитися з будь-якого із цих ракурсів.

Я вважаю, що цей регіон особливий, і чимало можна сказати про його локальну динаміку. Але деякі механізми, використовувані для конструювання, консолідації чи заперечування ідентичностей, дуже схожі. В усіх країнах присутній національний дискурс, базований на низці маркерів, багато з

яких проаналізував Ентоні Сміт, і всюди існує конкуренція між елітами (та нарративами, конструйованими елітами) і простими людьми, які мають можливість кинути виклик цим нарративам. Якою мірою кожен із них буде врахований у підсумку, залежить від контексту та наданих можливостей.

В.С.: Дозволь поставити тобі питання про Україну, зокрема про її досвід у процесі конструювання ідентичності, що наражається на певні труднощі. Цей випадок за даних обставин (анексія Криму і війна на Донбасі) все одно має, на мій погляд, певну специфіку — я б сказав, що це випадок національної ідентичності, загрожуваної і/або заперечуваної. Чи виявляються в рамках твого підходу певні відмінності між тим, що відбувається в Україні, й аналогічними подіями у Східній Європі? У разі України я гадаю, що політика (і навіть геополітика, що зазвичай вважалась би справою еліт або держави) стає частиною повсякденного життя. Наприклад, чи є кампанія бойкотування російських товарів більш значимою у твоєму підході неформального конструювання ідентичності, ніж, скажімо, потужна хвиля волонтерського руху “знизу” та інший досвід повсякденних практик конструювання національної ідентичності в контексті протесту та війни?

А.П.: Дозволь мені спершу навести приклад з кулінарії. Коли ти печеш торт або пиріг (або принаймні намагаєшся це робити), ти можеш використати певні інгредієнти й отримати різні результати. Але базові кроки чи дії однакові майже завжди і скрізь. Ти змішуєш деякі інгредієнти, щоб одержати те, що забезпечить головний смак торта (крем чи начинка), і загортаєш їх (або вбудовуєш) в інші інгредієнти, в яких вони міститимуться. Власне, ти одержуєш крем усередині й тісто ззовні. Твій торт може підгоріти, ти можеш перетримати його в духовці, можеш щось зіпсувати. Але може вийти і щось краще, ніж оригінал.

Конструювання національної ідентичності підпорядковується приблизно такій самій моделі: схожі інгредієнти, але різні результати. Є ядро (елітна група), що утверджує певну ідентичність. Потім вона шукає каркас для цієї ідентичності (державу чи адміністративно-територіальну одиницю в її складі, зазвичай область або регіон), відкриває її або наново перевідкриває, після чого відбирає фрагменти, що мають стати частиною історичної пам'яті й сучасних нарративів. Є й цільова група — люди, які мають підтримати національний дискурс.

Іноді потрібні й “погані хлопці” — конструювання ідентичності відбувається ефективніше, коли є ворог. І чим далі заглиблюєшся в дослідження, тим більше специфічних рис знаходиш для даного випадку. Люди як організована спільнота можуть реагувати на те, що відбується, у різні способи. Іноді відкрите заперечення чи протистояння не дозволене, неможливе чи просто не варте зусиль. У таких випадках куди важливішою може стати неформальна динаміка (неузгоджені, ба навіть несвідомі дії). Мені здається, що події в Україні можна розглядати як приклад, в якому присутній сильно виражений елемент “спонтанності”, коли люди починають низку дій і проявляють ініціативи, неможливі за умови використання формальних чи офіційних каналів.

В.С.: Я б також ризикнув сказати, що приклад України, поряд з очевидною актуальністю спонтанних практик, міг би становити й деякий виклик для цього підходу — оскільки в цьому разі сама схема конструювання ідентичності, здійснювана шляхом “згори донизу”, практично завжди тут ставилася під сумнів у багатьох аспектах. У випадку з Україною смисли національної ідентичності розвивалися (і продовжують розвиватися) головню спонтанно, на низовому рівні, а держава і переважно опортуністична політична еліта радше виявляються залученими в ці процеси, ніж керують ними. Стратегії Євромайдану і нинішньої війни слугують вдалими прикладами в цьому плані, адже держава завжди слабко управляла цими процесами: тут лідерство перебирали на себе активні соціальні групи та люди, котрі формують громадську думку. Чи згоден ти з цим? До речі, це стосується не тільки України. І якщо подивитися на сучасні популістські тренди в Європі (і не тільки Східній), також можливі цікаві застосування цього підходу у вивченні, до прикладу, практик масового агентного активізму в його взаємодії (і навіть у міксі) з макроінститутами, такими як політичні партії, система права і держава.

А.П.: Так, як я вже казав раніше, не можу не погодитися. Випадок України “простіший” у тому, що під час кризи люди діють оперативніше, виявляються більш залученими емоційно, а деякі феномени стають більш зримими (і швидше еволюціонують). Україна аж ніяк не унікальна, але вона може слугувати чудовою лабораторією соціальних наук, де відбуваються стрімкі зміни і де можна чітко побачити певну динаміку, докладаючи при цьому менше зусиль, ніж деінде.

В.С.: І останнє запитання. Мені імponує твій підхід, що спирається переважно на якісні методи, сфокусований на сфері повсякденних практик і приділяє значну увагу мікродіям пересічних людей і комунікації між ними як важливим сферам громадського життя, котрі й досі не дістають належного висвітлення в науковій літературі. І я можу уявити, що цей підхід виявився би вельми доречним при дослідженні не тільки процесів формування національної ідентичності, а й функціонування різних макроінститутів, зокрема демократії чи системи правосуддя. Чи плануєш ти застосовувати цей підхід до інших царин і сфер соціальних досліджень? Якими є твої подальші дослідницькі плани?

А.П.: Я прихильник змішаних підходів (*mixed approaches*), принаймні заради очевидності й доступності пояснень. Я можу відчувати, що якась річ важлива, значуща чи особлива. Але потрібно також відстояти своє пояснення, показати його обґрунтованість — тоді можна запропонувати вагомий аргумент і, напевно, переконати інших людей. Тобто потрібен і статистичний матеріал, ті самі цифри — принаймні як відправний пункт. Можна критично ставитися до цих цифр, методології збирання даних, до ідеї, покладеної в її основу. Але, в усякому разі, є цей відправний пункт і, звідси, нове дослідницьке завдання, твої ідеї або те, як ти загалом бачиш те, що відбувається.

Подальше вже залежить від здатності спостерігати, робити умовиводи, резюмувати. Надійне якісне дослідження — це як вдала світлина. Ти закарбовуєш момент, мікроаспект того місця, яке відвідав. Потім ти показуєш фото навколишнім. Якщо вони зможуть упізнати це місце, визначити його за фотографією, розпізнати смисли, закладені в ній, то можна вважати цю фотографію вдалою. Якісне дослідження — це спосіб описати ситуацію, розповісти історію, яка, втім, унаслідок характеру відображених даних не може вважатися репрезентативною щодо всього, що ти спостерігаєш (принаймні з наукової точки зору). Та коли люди з твого оточення або місцеві жителі читають цю історію, вона звучить для них переконливо, і вони можуть розпізнати ті чи інші події або явища з її допомогою.

Що стосується моїх подальших дослідницьких планів, то я змінив напрям і зараз більше займаюся політикою в царині наукових досліджень. Я й надалі публікуватиму статті з неформальності, можливо, працюватиму над ідентичністю, але моя наступна книга “Щоденники Скопуса” — це посібник, присвячений тому, як побудувати свою академічну кар’єру і як розробити стратегію, що дає змогу поєднати те, що ви маєте робити, з тим, що ви хочете і любите робити у науковому співтоваристві.

В.С.: Велике спасибі, Абелю, за твої цікаві міркування, актуальні для нас у багатьох аспектах, включно зі згаданими тобою подальшими творчими планами щодо питань ефективної академічної стратегії. Бажаю тобі подальших творчих і життєвих успіхів.

Переклад з англійської Ольги Максименко

Матеріал отримано 18.06.2018